

Мартін-Олександр Кислий

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

m.kisly@ukma.edu.ua

ПОВЕРНЕННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР НА БАТЬКІВЩИНУ В 1956–1968 рр. ЯК ПРОЯВ ОПОРУ РАДЯНСЬКІЙ ВЛАДІ

У розділі йдеться про боротьбу кримських татар за право на повернення на батьківщину після звільнення народу зі спецпоселень у 1956 р. Відвідування вигнанцями Криму, візити до радянських та партійних органів влади, протестні демонстрації, а також практики займання публічного простору пропонується розглядати як прояв ненасильницького опору радянській владі. Значна увага приділяється тому, як протестна діяльність кримських татар відбувалася на тлі міського простору Сімферополя, адміністративного центру Кримської області, після прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. Саме парки та сквери, розташовані в центральній частині міста, стали місцем зборів, протестів та ночівлі кримських татар. Дослідження ґрунтується на архівних документах, насамперед звітах та повідомленнях Голови Комітету Держбезпеки УРСР, що зберігаються в Галузевому державному архіві СБУ, а також на опублікованих спогадах учасників тих подій та спогадах, отриманих методами усної історичної інтерв'ю.

Ключові слова: Крим, кримські татари, Сімферополь, повернення, опір.

Тема боротьби кримських татар за право повернення на батьківщину в Крим не була та не є обділеною увагою дослідників¹. Значний інтерес до опозиційних

¹ V. Stanley Vardys, «The Case of the Crimean Tartars», *The Russian Review* 30, no. 2 (April 1971): 101–110; David Kowalewski, «National Dissent in the Soviet Union: The Crimean Tatar Case», *Nationalities Papers* 2, no. 2 (1974): 1–18; Peter J. Potichnyj, «The Struggle of the Crimean Tatars», *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes* 17, no. 2/3 (Summer and Fall, 1975): 302–319; Gerhard Simon, «Die nationale Bewegung der Krimtataren», *Berichte des Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien* 30 (1975): 1–23; Lyudmila Alekseeva, *Soviet Dissent: Contemporary Movements for National, Religious, and Human Rights* (Middletown: Wesleyan University Press, 1985); Михаил Губогло, Светлана Червоная, *Крымскотатарское национальное движение. Том 1* (Москва: ЦИМО, 1992);

рухів у СРСР, що зародився наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. на Заході, був спричинений, зокрема, появою нових, так званих дисидентських джерел². На мою думку, це й визначило на довгі роки схему вивчення опозиції в СРСР загалом та боротьби кримських татар зокрема. Так званий національний рух кримських татар традиційно розглядається у фокусі діяльності ініціативних груп та авторитетних діячів руху, що діяли за межами Криму, насамперед в Узбекистані. Таким чином, вивчення опору кримських татар у 1956–1991 рр. обмежується дослідженнями політичної боротьби за право повернення на батьківщину. Натомість власне поверненню кримських татар на батьківщину традиційно не приділялася значна увага. Ба більше, воно не розглядалося як опір радянській владі.

Поза сумнівами, прискіпливе занурення в цю тему ставить перед дослідником термінологічні проблеми. Термін «інакодумство» є мало помічним у цьому випадку, зважаючи на його хронологічну, соціальну, а подекуди й географічну обмеженість³. Концепт «опозиційності» так само видається таким, що не відповідає об'єкту дослідження з тої причини, що спроможний дослідити лише один аспект боротьби кримських татар. Наприклад, поява ініціативних груп у місцях розселення депортованих кримських татар, основна практика яких полягала в проведенні петиційних кампаній, – це була саме опозиційна діяльність. Натомість безпосередньо поверненню кримських татар на батьківщину був властивий опір.

Справді, термін «резістанс»⁴ (тобто опір) видається більш доцільним у цьому контексті. Повернення кримських татар на батьківщину в Крим всупереч заборони (чи заборонам) не було де-факто формою протесту, бо самі вони не мали на меті протест як такий. Кримські татари їхали до Криму не задля демонстративного протесту та висловлювання своєї непокори: для них це була спроба оселитися на омріяній землі своїх предків. Однак за змістом це був саме опір радянській владі, що є певною мірою суголосним з концепцією повсякденного опору Джеймса

Олег Волобуев, «Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг. XX в.)», *Отечественная история* № 1 (1994): 157–69; Олег Бажан, Юрій Данилюк, *Опозиція в Україні (друга половина 50–80-ті рр. XX ст.)* (Київ: Рідний край, 2000); Гульнара Бекірова, *Крымские Татары. 1941–1991: (Опыт политической истории)* (Симферополь: Тезис, 2008); Гульнара Бекірова, *Пів століття опору: Кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії* (Київ: Критика, 2017).

² Зокрема, в 1972 р. за редакцією Пітера Реддавея побачила світ збірка перекладених англійською мовою номерів «Хроніки поточних подій», в яких шлося про боротьбу кримських татар. Peter Reddaway, ed., *Uncensored Russia: Protest and Dissent in the Soviet Union* (New York: American Heritage Press, 1972).

³ Владимир Козлов, «Введение», в *Крамолы: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежнев, 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР*, ред., Владимир Козлов (Москва: Материк, 2005), 5.

⁴ Термін «резістанс» був запропонований Олександром Галичем у 1974 р. як альтернатива формулі «дисиденти та інакодумці». *Resistance* також використовує Алекс Симиренко в 1975 р. на позначення руху опору в СРСР. Козлов, Введение, 5; Alex Simirenko, «A new type of soviet resistance?», *Society* 13 (1975): 35–37.

Скота⁵. На думку дослідника, такий опір полягає у відмові від слідування встановленому владою порядку. Слід зазначити що така концептуалізація перегукується з пропозицією Володимира Козлова використовувати слово «крамола» для позначення повсякденного «резістансу», тобто дій та вчинків («підступних задумів») радянських громадян, що виходили за межі дозволеного владою⁶. Запропонований Скотом підхід дозволяє відійти від усталеного дисидентоцентризму в історіографії боротьби кримських татар за свої права. На противагу останньому я пропоную розглядати практики повернення як повсякденний опір незаконним діям влади, адже жодних законних підстав для обмеження проживання окремої групи громадян у Криму на той час не було.

Поза сумнівами, існує небезпека, на яку звернула увага Єлена Осокіна, зараховувати до повсякденного опору всі форми непослуху, навіть домашнє консервування овочів⁷. Поза тим видається, що саме така концептуальна рамка дозволяє подивитися на насправді добре відомі дослідникам події під новим кутом зору. Таким чином, природа процесів, про які йтиметься далі, дає змогу описувати їх саме в категоріях опору. Адже відсутність відкритої конфронтації з владою у більшості випадків є ознакою повсякденного опору. Якщо радянська влада вдавалася до примусових санкцій, що нерідко суперечили радянській законності, то кримські татари діяли в межах ненасильницького опору.

Хронологічні рамки статті є вузькими: 1956–1968 рр. Це період, який охоплює час після звільнення кримських татар зі спецпоселень у 1956 р. та перший рік одразу після прийняття Указу Президії ВР СРСР № 1861VII «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму» 5 вересня 1967 р. Згідно з Указом, було скасовано звинувачення на адресу «громадян татарської національності, що раніше мешкали в Криму» щодо співробітництва з німецькими окупантами під час Другої світової війни. Кримські татари не безпідставно сприйняли це рішення влади як дозвіл на повернення на батьківщину. Особливу увагу в статті приділено діям кримських татар, які перебували до Сімферополя, адміністративного центру Кримської області, одразу після Указу 1967 р.

Крим як всесоюзна здравниця. Але не для всіх. (1956–1967)

1956 року Указом Президії ВР СРСР кримські татари були звільнені зі спецпоселень, проте із заборобою повертатися в Крим та без компенсації втраченого майна⁸, про що депортованим повідомлялося під час оголошення тексту Указу в спецкомендатурах. Від 1956 р. документи КДБ фіксують, як вони це

---

⁵ James C. Scott, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven; London: Yale University Press, 1985).

⁶ Козлов, *Введення*, 7.

⁷ Елена Осокіна, «О социальном иммунитете, или Критический взгляд на концепцию пассивного (повседневного) сопротивления», *Социальная история: ежегодник* (2010): 284.

⁸ Юрий Сигачев, Виктор Хлопов, Игорь Шевчук, состав., *Реабилитация. Как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Т. II: Февраль 1956 – начало 80-х годов* (Москва: Материк, 2003), 40–41.

називають, «активізацію діяльності» кримських татар у Криму⁹. Справді, після 1956 р. кримські татари починають відвідувати Крим як «туристи». КДБ звітувало, що вони відвідують будинки, що колись належали їм, а також «роблять заяви» про своє повернення до Криму, яке неодмінно відбудеться¹⁰.

Однак навіть на таке відвідування батьківщини була накладена «негласна заборона». Так, окрім заборони на проживання в Криму, після 1956 р. кримські татари виявили, що вони також не є бажаними гостями на батьківщині, попри статус кримського півострова як загальносоюзного курорту. Рефат Чубаров згадує, що коли в 1964 р. його родичі відвідали Крим, це була велика подія для всієї родини. Але, додає інформант, це було складно не тільки матеріально, а й тому, що кримських татар усе одно, попри Указ 1956 р., не пускали в Крим, відстежували, забороняли зупинитися в готелях¹¹. Дійсно, за пів року після прийняття Указу, у вересні 1956 р., кримські татари – члени КППС у листі до Президії ЦК КППС зазначали, що адміністративні органи примушують кримських татар, які відвідують батьківщину, залишати Крим протягом 24 годин¹². У доповідних записках першого секретаря Кримського обкому можна натрапити на таке:

На початку липня 1958 року в Крим приїжджав на власному авто кримський татарин Асанов Сулейман, підполковник у відставці, член КППС, який проживає в Москві. Вжитими заходами Асанов був видворений з Криму¹³.

Так, наприклад, Рефат Аппазов у своїх спогадах пише, що попри те, що він не був депортований, як решта кримських татар (тобто мав чистий паспорт без статусу спецпоселенця), і працював у конструкторському бюро під керівництвом Сергія Корольова, перед поїздкою в Крим у 1958 р. він для надійності отримав путівку в санаторій «Золотий пляж», а також взяв із собою довідку, яка свідчила про те, що він має доступ до секретних матеріалів. Проте навіть такі заходи не вберегли його від дискримінації: на шляху до санаторію, під час заселення в готель у Сімферополі, від нього вимагали отримати дозвіл у відділенні міліції. Натомість начальник відділення міліції повідомив Аппазову, що кримським татарам перебувати в Криму заборонено, і після допиту дозволив залишитися в Сімферополі лише на добу¹⁴.

Формальний дозвіл на відвідування Криму «під час відпустки» кримські татари отримали вже в 1965 р.¹⁵ Так, у жовтні 1965 р. голова КДБ УРСР Віталій

⁹ Олег Бажан, Юрій Данилюк, Сергій Кокін, Олександр Лошицький, упорядн., *Кримські татари: шлях до повернення: кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років)* очима радянських спецслужб: Збірка документів та матеріалів. Ч. 1 (Київ: Інститут історії України, 2004), 87.

¹⁰ Там само, 91.

¹¹ Інтерв'ю з Рефатом Чубаровим, 1957 р.н., Інтерв'ю автора, 3 квітня 2020 р.

¹² Николай Бугай, *Принудительное переселение крымских татар: путь к реабилитации (материалы и документы)* (Москва: «Аквариус», 2015), 83.

¹³ Бажан, *Кримські татари*, 92–93.

¹⁴ Рефат Аппазов, *Следы в памяти и сердце* (Симферополь: Доля, 2001)

¹⁵ Олег Бажан, Юрій Данилюк, упорядн., *Кримські татари, 1994–1944 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців* (Київ: Рідний край, 1995), 94.

Нікітченко в інформаційному повідомленні до ЦК КПУ відзначив, що кримські татари відвідують міста та населені пункти, в яких проживали до депортації, оглядають будинки та нібито лякають місцевих мешканців своїм поверненням. Ба більше, як ідеться далі в повідомленні, п'ятеро невідомих кримських татар після огляду приватного домогосподарства обурювалися фактом розведення фруктового саду на місці поховання предків¹⁶.

Таким чином, видається, що відвідування Кримського півострова кримськими татарами після 1956 р. саме і є прикладом випадку, коли влада певні дії чи вчинки своїх громадян означає як «крамолу», тобто вихід за певні межі дозволеного. Очевидно, що така ситуація існувала лише щодо кримських татар, адже для всіх інших Крим був відкритий для відвідувань.

Право на повернення

5 вересня 1967 р. було прийнято Указ Президії ВР СРСР № 1861VII «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму». Перший пункт Указу скасовував попередні рішення державних органів, що містили обвинувачення щодо «громадян татарської національності, які проживали в Криму». Власне завдяки цьому пункту кримські татари сприйняли Указ як цілковиту реабілітацію народу та надання омріяного права на повернення. Натомість у другому пункті стверджувалося, що кримські татари «вкоренилися на території Узбецької та інших союзних республік, вони користуються всіма правами радянських громадян»¹⁷. І таке твердження не було випадковим. Адже того ж дня, 5 вересня, ВР СРСР також ухвалює Постанову № 1862VII, де йдеться про те, що громадяни «татарської національності, які раніше проживали в Криму», мають право мешкати на території СРСР відповідно до «чинного законодавства про працевлаштування та паспортний режим»¹⁸.

Таким чином, вищевказана Постанова була покликана контролювати повернення за допомогою інституту прописки¹⁹. Тобто якщо до вересня 1967 р. паспорти в Криму мали лише містяни, то тепер і сільському населенню півострова було запропоновано отримати паспорти та реєстрацію. Так, згідно з повідомленням Кримського обкому КПУ, паспортизацію населення Криму планували завершити до 1 листопада 1967 р.²⁰ Існувала також вимога, що охочі прописатися в Криму кримські татари повинні самостійно знайти житло з розрахунку 13,65 кв. м на одного члена родини, що навіть у разі невеликої родини дорівнювало площі великої, як за радянськими реаліями, садиби. Не кажучи вже про родини, в яких поверталось одночасно не два, а три покоління²¹. Варто наголосити, що обмеження

---

¹⁶ Бажан, *Кримські татари*, 163.

¹⁷ Сигачев, *Реабілітація*, 517.

¹⁸ Там само, 517–518.

¹⁹ Бажан, *Кримські татари*, 158–159.

²⁰ Там само, 124.

²¹ Петр Григоренко, *В подполье можно встретить только крыс* (Нью-Йорк: Детинец, 1981), 639.

прописки кримських татар на півострові та відмови в нотаріальному оформленні придбаних ними будинків були протиправними, адже не спиралися на законні підстави²².

Оманлива природа Указу стала зрозумілою з початком переселення до Криму. Реакцію кримських татар на Указ від 5 вересня 1967 р. сумлінно зафіксували співробітники КДБ УРСР: «Це лише подачка, аби закрити нам рота»²³, «Любой ценой они²⁴ остануться в Криму, а в случае отказа в прописке 40 тысяч татар расположатся в палатках на улицах и парках города Симферополя».²⁵

У затінку скверів та парків Сімферополя

Однією з особливостей повернення, що розпочалося у вересні 1967 р., була спроба кримських татар, які прибували в Крим, «достукатися» до місцевої, обласної радянської та насамперед партійної влади з метою реалізації свого права мешкати на всій території СРСР відповідно до чинного законодавства. Таким чином, саме Сімферополь, адміністративний центр Кримської області, був у центрі уваги.

У звіті Голови КДБ УРСР Віталія Нікітченка до ЦК КПУ від 18 вересня 1967 р. йдеться про те, що вже 12 вересня, тобто через три дні після публікації Указу Президії ВР СРСР № 1861VII від 5 вересня 1967 р., на прийом до заступника Голови Кримського обкому Миколи Моїсеєва завітали кримські татари з Ташкента. Вони розпитували про виконання місцевою владою Указу, пільги для кримських татар на переселення, забезпечення житлом та працевлаштуванням²⁶. 24 вересня обком відвідала група з 48 кримських татар, метою візиту яких було з'ясувати причини відмови їм у прописці та будівництві будинків²⁷.

Спогади про означений період можна почути й від безпосередніх учасників тих подій. Так, наприклад, чоловік на ім'я Льоман, один із моїх інформантів, приїхавши в Сімферополь у 1968 р., доєднався до групи кримських татар, що поневірялася партійними та радянськими органами влади (найперше це були обком КПУ та виконавчий комітет (виконком) Кримської обласної Ради депутатів трудящих), намагаючись отримати дозвіл на прописку чи хоча б працевлаштування. Льоман стверджує, що зустрічали їх непривітно:

Ми пішли до завідуючого приймальною виконкомом [...] Кажемо: «Ми кримські татари, приїхали згідно з Указом» – «А хто такі кримські татари? Ми навіть не знаємо, хто ви такі, у нас такого народу немає». Провокує нас, а нам не можна реагувати. Ми багато чого витримували»²⁸.

²² «Мнение члена комитета прав человека В. Н. Чалидзе по записке А. Д. Сахарова о восстановлении прав переселенных народов», *Хроника защиты прав в СССР*, вып. 5–6 (ноябрь–декабрь 1973): 53–54.

²³ Бажан, *Кримські татари*, 125.

²⁴ Кримські татари.

²⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Ф. 16, спр. 963, арк. 198.

²⁶ Бажан, *Кримські татари*, 122.

²⁷ Там само, 142–143.

²⁸ Інтерв'ю з Льоманом, 1938 р.н. Інтерв'ю автора, 13 серпня 2017 р.

Тогочасні документи дозволяють зробити висновок, що тієї осені в Криму події розгорталися стрімко. За інформацією першого секретаря Кримського обкому КПУ Миколи Кириченка від 3 жовтня 1967 р., до Криму прибуло 700 кримських татар²⁹. У документі йдеться про те, що вони здійснюють колективні відвідування партійних та радянських органів влади з вимогами про працевлаштування та надання житла, організують збори, проводять агітацію серед населення, а також встановлюють наметові містечка³⁰. Так, 15 жовтня 1967 р., згідно зі звітом Голови КДБ УРСР Нікітченка до ЦК КПУ, в сквері біля облвиконкому зібралося близько 200 кримських татар. Після того, як десять з них запросили на прийом, іншим було запропоновано розійтися, бо вони заважають роботі та порушують громадський порядок. Натомість натовп рушив до будівлі облвиконкому, де шестеро було затримано, а решту розігнала міліція³¹.

Колективні відвідування владних та партійних органів не були поодинокими в означений період часу. Так, 26 червня 1968 р. група кримських татар, обраних представниками громади на зборах у сквері Перемоги, завітала на прийом до голови Кримського облвиконкому Трохима Чемодурова, який зачинився в себе в кабінеті та викликав черговий підрозділ міліції. Одинадцять із затриманих кримських татар було заарештовано на 15 діб, проти Мамеді Чобанова відкрито кримінальну справу за опір міліції, а десяти кримським татарам за знайдені в них під час обшуку гроші куплено квитки на літак у Душанбе, де вони ніколи до того не були³². Слід зазначити, що в звіті КДБ вказано, що кримські татари відмовилися звільнити приміщення³³. Після затримання кримських татар у будівлі облвиконкому решта мітингувальників, що в цей час перебували в сквері Перемоги, зробили спробу, мовою документу, «згрупуватися» біля облвиконкому та вимагали звільнення затриманих³⁴.

Таким чином, ненасильницький опір владі став частиною боротьби за право мешкати на рідній землі. Як бачимо з джерел, ця боротьба передбачала також протестні демонстрації та привласнення міського простору³⁵. Фактично кримські татари займали публічні місця та використовували їх у не передбачений владою спосіб. Адже, попри те, що громадський простір належав народу, гро-

---

²⁹ Юрій Білуха, Ольга Власенко, упорядн., *Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Документи. Факти. Свідчення. (1991–1917)* (Київ: Муз. Україна, 2004), 272.

³⁰ Бажан, *Кримські татари*, 230.

³¹ Там само, 147.

³² Vera and Donald Blinken Open Society Archives (далі – OSA), HU OSA 300-85-9, AS 307, 1.

³³ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 976, арк. 290.

³⁴ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 973, арк. 273.

³⁵ Тут йдеться про практики, подібні до протестів на Майдані Незалежності в Києві (Революція на Граніті, 1990) чи майдані Тахрір у Каїрі (Революція в Єгипті, 2011). Такий протест передбачає «займання» публічного простору як стратегію ненасильницької трансляції вимог до влади. Попри певну подібність з подіями травня 1968 р. у Парижі та Революцією гідності, протест кримських татар не передбачав зведення барикад та інших тимчасових споруд, здатних обмежити пересування містян та нормальне функціонування публічних місць.

мадяни СРСР не мали свободи дій у ньому³⁶. Простір радянського міста, а саме центральної його частини, спланований, спроектований та забудований згідно з уявленнями влади про дозволене та заборонене, зазнав «вторгнення» після прийняття Указу у вересні 1967 р. Просторі площі й затишні сквери Сімферополя перетворилися на місця, де кримські татари проводили демонстрації, обговорювали подальші плани та здійснювали агітацію серед містян. Та насамперед публічний простір використовувався як тимчасовий притулок, де вигнанці буквально мешкали зі своїми родинами, очікуючи на прийом в органах радянської та партійної влади³⁷. Мовою владних документів такі збори кримських татар називалися «збіговиськами». Так, заступник голови КДБ УРСР Борис Шульженко 20 червня 1968 р. повідомляв ЦК КПУ про несанкціонований мітинг кримських татар у сквері Перемоги:

19 червня 1968 р. в центральному сквері міста Сімферополя в районі готелю «Україна» 60–70 осіб татарської національності організували збіговисько. Його учасники, керовані Баєвим Гомером та Халіловим Руستمом, голосно виголошували вимоги щодо прописки та працевлаштування в Криму. Навколо зібрався натовп з 200 осіб. [...] Збіговисько було розсіяно³⁸.

Правозахисник Петро Григоренко, який влітку 1968 р. приїхав до Криму, згодом писав у мемуарах, що на той час вокзал, аеропорт та міські сквери були заповнені кримськими татарами, які зранку до ночі «брали в облогу» радянські й партійні заклади, а також міліцію з вимогою надати їм прописку. Григоренко звертає увагу на те, що кримськотатарські родини з малими дітьми на руках опинилися в умовах, коли вони були вимушені спати просто неба в скверах. Однак, зазначає він, і такого відпочинку влада намагалася позбавити тих, хто повертався на батьківщину: «Їх на світанку поливали водою. Навіть не будили. Просто поливали водою зі шлангів»³⁹. Сейтумер Мустафаєв згадує, що вдень вони брали участь в акціях, які відбувалися на площі Леніна, а вночі спали в сквері, накрившись піджаками. Він також зазначає, що його дружина прала пелюшки та купала дітей у річці Салгир⁴⁰.

За спогадами Льомана, були такі дні, коли вдень міліціонери затримували кримських татар, щоб ті «не плуталися під ногами», а на ніч відпускали. Так, наприклад, 1 жовтня 1967 р. усіх татар (23 особи), що перебували в сквері

---

³⁶ Jolanta Aidukaite, and Christian Fröhlich, «Struggle over public space: grassroots movements in Moscow and Vilnius», *International Journal of Sociology and Social Policy* 35, no. 7/8 (2015): 567.

³⁷ Варто зазначити, що наміри кримських татар використовувати міський простір «столиці Криму» з протестною метою зафіксовано саме у вересні 1967 р. Так, 19 вересня у своєму звіті голова КДБ УРСР зазначав, що «один з авторитетів», Бекір Умеров, прибув до Криму та зробив заяву, що на півострів планують переселитися 2–3 тисячі кримських татар з Узбекистану, які встановлять намети в сквері обкому КПУ і будуть вимагати офіційного працевлаштування, яке дозволить їм отримати прописку. Бажан, Кримські татари, 130.

³⁸ Бажан, *Кримські татари*, 227.

³⁹ Григоренко, *В подполье*, 637.

⁴⁰ Сейтумер Мустафаєв, «Миллетим, котерленг!», *Avdet*, 4 ноября, 2013, <https://avdet.org/ru/2013/11/04/milletim-koterlen/>.

ім. Треньова, затримали та відвезли до відділку міліції, де їх тримали до вечора⁴¹. Поширеною була також практика, коли кримських татар затримували на вулицях Сімферополя та примушували писати розписки, що вони беруть на себе зобов'язання покинути півострів протягом 72 годин⁴². Так, наприклад, у звіті Нікітченка за 20 травня 1968 р. йдеться про те, що 17 травня, напередодні роковин депортації, кримські татари почали збиратися в сквері поблизу облвиконкому. Очікувано органами міліції «було вжито заходів» щодо примусового виселення їх за межі Кримської області⁴³.

Видається, що навіть ті радянські практики, які загалом заохочувалися владою, у випадку кримських татар сприймалися нею як «крамола», вихід за межі дозволеного. Наприклад, на площі перед будівлею Кримської обласної ради депутатів трудящих саме в 1967 р. було відкрито пам'ятник Леніну, до якого в день заснування Кримської АРСР кримські татари планували здійснити покладання вінків. Проте «збіговисько» було попереджено силами КДБ⁴⁴. Те саме стосувалося і практик, що відповідали прийнятним нормам відпочинку радянських громадян. Енвер Аметов згадує у своїх мемуарах, як у травні 1968 р. кримські татари зібралися в сімферопольському Парку культури та відпочинку, на березі річки Салгир:

22–23 травня люди⁴⁵ організували незвичний день народної музики, пісень та танців. До них під'їхала міліцейська машина, з якої вийшов підполковник Мудрий і з ним декілька міліціонерів. Після короткої дискусії мене, Айдера Зейтулаєва та Нусрета затримали і відвезли в Київський районний відділ міліції на вул. Вороб'євського. Нас звинуватили в тому, що ми заважаємо людям відпочивати. «Місце, де ми відпочивали, є парком відпочинку для всіх. Ми теж громадяни СРСР. Кому ми заважали відпочивати? Напишіть тоді, що в парку всім, окрім росіян та українців, гуляти заборонено.»⁴⁶

Наведений сюжет ілюструє, що кримські татари, які поверталися до Криму, були небажаним «елементом» для влади не лише тоді, коли вони мітингували та намагалися потрапити на прийом до місцевої влади, а й у ті моменти, коли вони відтворювали типові для радянських громадян повсякденні практики, такі як дозвілля в парку культури та відпочинку.

Слід зазначити, що влада гостро реагувала на присутність кримських татар не тільки в міському просторі. Так, 27 травня 1968 р. кримські татари встановили намети для ночівлі на межі міста. Аметов пише у своїх мемуарах, що крім

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 969, арк. 81.

⁴² The New York Public Library (далі – NYPL), Edward Allworth papers. Series II. Crimean Tatars files, Volume 1, Умеров, Ескендер, Т. 21. Обращения к органам власти и материалы судебных разбирательств, 23.

⁴³ Бажан, *Кримські татари*, 207.

⁴⁴ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 964, арк. 128.

⁴⁵ Кримські татари.

⁴⁶ Энвер Аметов, *Любовь к отчизне всеми нами движет. Сборник воспоминаний и размышлений ветерана национального движения крымских татар* (Симферополь: Изд. проект Миллий Фирка, 2014), 20.

суто задоволення потреб у місці для ночівлі, встановлення наметів мало й іншу мету:

Тим часом ми скинулися і придбали декілька наметів. Вирішили встановити їх на такому місці біля траси Сімферополь–Ялта, щоб курортники звернули увагу. За декілька днів до акції ми – Айдер Зейтулаєв, я та Гомер Баєв – подивилися місце розміщення майбутнього наметового табору. 26 травня намети було встановлено⁴⁷.

На ранок з'явилися міліція і дружинники й почали зносити намети та силою заштовхувати людей в автобус. Гомер Баєв, також учасник тих подій, згадує, що встановлені намети і постійна діяльність кримських татар загалом псували, вочевидь, образ «радянського Криму», тож виселяли їх з особливою жорстокістю із залученням так званих дружинників. Людей посадили в автобус і відвезли в Баку, де силою заштовхали на пароплав. Місцевому населенню, яке зібралось на причалі, міліціонери повідомили, що виселяють «ворогів народу». Водночас призовники, що були на іншому кораблі, почали вигукувати «Ганьба радянській міліції!»⁴⁸ Учасники тих подій звертають увагу на те, що дорогою кримські татари чинили опір таким діям міліції: відмовлялися залишати автобус, вимагали повернення в Сімферополь, розповсюджували з вікна рукописні листівки та вели «агітацію» серед населення⁴⁹.

Говорячи про успіхи подібних практик повернення, доцільно вказати, що 15 листопада 1969 р. у Криму на загальних підставах (окрім тих, хто прибув до Кримської області за організаційним набором) було прописано 657 кримських татар⁵⁰. Ймовірно, більша частина – це саме ті, хто прийняв рішення повернутися на батьківщину через Сімферополь, «столицю» Криму. Інші, кому не пощастило, були змушені або оселитися за межами Криму, або шукати можливості прописатися та працювати в віддалених селах і містечках Кримського півострова.

Висновки

Підсумовуючи, варто зазначити, що після прийняття Указу Президії ВР СРСР № 1861VII від 5 вересня 1967 р. певна частина кримських татар зробила спробу повернутися в Крим «через парадні двері», тобто через приймальні очільників Кримської області та партійних керівників, вимагаючи дозволу на прописку, працювання та придбання будинків, спираючись на той самий Указ як на законну підставу. Відповідно, локаціями, в яких збиралися, протестували та навіть жили кримські татари, були декілька скверів і парків центральної частини міста Сімферополя. Також слід відзначити, що кримські татари робили спробу встановити наметове містечко на межі міста.

⁴⁷ Аметов, *Любовь к отчизне*, 20.

⁴⁸ Айдер Бекташ, «Крым, Краснодар, Дагестан, Баку. 1968», <https://ayder-bekdash.livejournal.com/tag/Дагестан>.

⁴⁹ Аметов, *Любовь к отчизне*, 23.

⁵⁰ «Товаришу Щербицькому. За Вашим дорученням...». (Колекція документів з фонду ЦК КПУ 60–80-х років щодо кримських татар), *Кримські студії*, № 5–6 (2002), 213.

Поза сумнівами, характерною ознакою цього повернення був ненасильницький опір. З огляду на це, а також на той факт, що переселення кримських татар на батьківщину, як і їхня присутність у Криму загалом, були не бажаними для влади (насамперед місцевої), повернення їх на батьківщину в умовах заборони доцільно розглядати як прояв опору радянській владі. Беручи до уваги наведені приклади, можна зробити висновок, що в 1967–1968 рр. опір кримських татар мав місце насамперед у центральній частині Сімферополя, тобто в просторі, який традиційно належав владі.

Наостанок слід зазначити, що попри те, що цю першу хвилю повернення не можна назвати масовою та успішною, не слід ігнорувати прагнення кримських татар та їхні намагання оселитися на своїй рідній землі в означений період. Зокрема, варто наголосити, що такі практики протесту, як пікетування органів влади та займання публічного простору (зокрема наметові містечка), згодом були невід'ємною частиною масової репатріації кримських татар після 1989 р.